ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

نەفسىي قوللانغان چاغاتاي ئۇيغۇر تىل-يازمىقى ۋە ئۇنىڭ ئومۇمىي ئۇيغۇر تىل-يازمىق مەدەنىيەتىدىكى ۋەزنى

يوللىغۇچى: ئاكادېمىيە يوللانغان ۋاقتى: 2020- يىل 26- ماي ئورنى: ئەدەبىيات گۈلزارى

ULY gha aylandurup körüsh USY gha aylandurup körüsh UEY gha aylandurup körüsh

پروفېسسور دوكتور ئابدۇرەئوپ تەكلىماكانىي

ئامانىنساخان مەھمۇد نەفسىي (1568-1534-يىللار) ئۇيغۇر مۇقاملارى ئۇستادى، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تەكسىتلەرنىڭ رەتلەگۈچىسى، "ئەخلاقى جەمىيلە" ۋە "شۇرۇھۇل قۇلۇب" قاتارلىق دىداكتىك ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى، ئون ئالتىنجى ئەسىر بۇيۇك ئۇيغۇر ئالىمەسى، ئۇ رەتلەپ مۇكەممەللەشتۈرگەن ئۇچ مىڭ تۆرت يۈز ئوتتۇز ئالتە مىسرالىق ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تەكسىتلەرى ئۇيغۇر مۇقام مائارىپى ساھەسىدە، تا بۈگۈنكى كۈنۈمىزگىچە ئەسلىي يازمق شەكلى بىلەن قوللانىلماقتا. (قاراڭ: "ئەسلىي يازىلىشى بىلەن ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تەكسىتلەرى"، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2005-يىل، بەيجىڭ). بۇ ھال نەفسىي قوللانغان چاغاتاي ئۇيغۇر تىل-يازمقىنىڭ پۈتكۈل ئۇيغۇر تىل-يازمق مەدەنىيەتى خەزىنەسىدە، نەقەدەر قىممەتلىك ۋە نەقەدەر ۋەزنلىك ئورۇنغا ئىگە ئىكەنلىكىدىن دالالەت بەرىدۇ.

1- چاغاتاي ئۇيغۇر تىل-يازمىقىنىڭ ئومۇمىيەتلىك تەتبىقى

تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئىچىدە، تىل – يازىق تارىخى نىسبەتەن ئۇزۇن بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ئۆزى باسىپ ئۆتكەن ئاشۇ ئۇزاق تارىخىي جەريان بويىچە، ئادەتتە «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى»، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» ۋە «ھازىرقى ئۇيغۇر تىلى» (ياكى «چاغداش ئۇيغۇر تىلى») دەگەن ئۈچ باسقۇچلۇق بۆلەككە بۆلۈنىدۇ. تىلشۇناسلىقنىڭ ئىنچىكە قائىدىلەرى بويىچە ئەيتقاندا، مەزكۇر ئۈچ باسقۇچلۇق ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايىسى باسقۇچ تۈرى ئۆز ئالدىغا روشەن ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەگىنىمىز، ئادەتتە، ئۇيغۇر يۇرتى چاغاتاي خانلار ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان 14- ئەسىرنىڭ باشلاردىن تارتىپ، 20- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرالاردىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىشلەتىلگەن ئۇيغۇر تىلىنى كۆرسىتىدۇ. يازما ئەسەرلەردىن ئۆرنەك ئالىپ ئەيتساق، ناسىرىددىن رابغۇزىي مىلادىيە 1310- يىلى قەلەمگە ئالغان «قىسەسۇل ئەنبىيائى رابغۇزىي» (رابغۇزىي بايان قىلغان پەيغەمبەرلەر ھەققىدە قىسسەلەر) دىن تارتىپ، ل. مۇتەللىپ يازغان «يىللارغا جەۋاب» (ييل لارغە جواب) لارغىچە، يەنى 1953- يىلى چاغداش ئۇيغۇر يازمىقىنىڭ ئەلپىبەسى تۈزۈلۈپ، ئەلان قىلىنغانغا قەدەر ئارىلىقتا يازىلغان ئەسەرلەرنىڭ ھەممەسى چاغاتاي ئۇيغۇرچەسىگە تەتەللۇق ئەسەرلەر سانالىدۇ.

تېپىك ئالاھىدىلىك جەھەتتىن ئالىپ ئەيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى فونېتىكا، لەكسىكا ۋە گرامماتىكا جەھەتلەردە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا راۋاجلانىش بىلەن بىر چاغدا، قۇرئاننىڭ تىلى بولغان ئەرەب تىلىدىن ۋە ئۇيغۇرلاردىن بۇرۇن مۇسۇلمان بولغان قارىنداش پارس مىللەتىنىڭ تىلىدىن نۇرغۇنلاغان سۆز – ئىبارەلەرنى، تۇراقلىق تەركىبلەرنى، فولكلورىستىك ئادەت سۆزلەرى بولغان پۇتۇن-پۈتۈن جۈملەلەرنى ۋە بىرمۇنچە ئىپادەلەش ئۇسۇللارىنى قوبۇل قىلىپ ئىشلەتكەنلىكى بىلەن خاراكتېرلەنىدۇ.

چاغاتاي ئۇيغۇر يازمىقى بۈاسىتە ئەرەب يازمىقىدىن ئەمەس، بەلكى ئەرەب يازمىقى ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان قەدىمكى ئۇيغۇر يازمىقى، يەنى ئۇيغۇر خاقانىيە يازمىقىدىن كەلگەن. مۇنداقچە قىلىپ ئەيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر يازمىقى ئۇيغۇر خاقانىيە يازمىقىنىڭ داۋامى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يازمىقىنىڭ ئۇل- ئاساسىدۇر. يازمىقىشۇناسلىق ۋە ھەرپىشۇناسلىق ئىلمىنىڭ ئىنچىكە ئۇلچەكى بويىچە ئەيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر يازمىقى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يازمىقى بىرلا يازمىقتۇركى، چاغاتاي ئۇيغۇر يازمىقى ئەمەلىيەتتە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يازمىنىڭ مۇرەككەپ شەكلى（繁体形式）، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يازمىقى بولسا، چاغاتاي ئۇيغۇر يازمىقىنىڭ ئاددىيلاشتۇرۇلغان شەكلى（简化形式）خالاس! (قارالسۇن: «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنالى، ئۇرۇمچى، 2015-يىللىق 3-سان، 5-بەت)

ئەڭ ئانىق گەپ بىلەن ئەيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەمەك ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تەكىستلەرنىڭ تىلى دەمەكتۇر. چاغاتاي ئۇيغۇر يازمىقى دەگەنىمىز بولسا، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تەكىستلەرنى قەغەزگە پۈتكەن مۇبارەك يازمىتۇر. ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى شۇ قەدەر سىمبىرلىك ۋە شۇ قەدەر جازىبدار قىلغان نەرسە ئۇنىڭدىكى گۈزەللىكتە تەڭداشى يوق ئۇچيۇز ئاتمىش ئاھاڭدىن باشقا، ئۇ گۈزەل ئاھاڭلارغا «ئالتۇن ئۇزۈككە ياقۇت كۆز» كەبى ياراشقان، ئۆزىنىڭ پۈتمەس-تۈگەمەس ئۇقۇم كۆچى ئارقالىق، ئۇ گۈزەل ئاھاڭلارنى تەخمۇ جانلاندۇرغان ۋە جىلۋىلەندۇرگەن ببباھا چاغاتاي ئۇيغۇر يازمىقىدا يازىلغان نادىر تەكىستلەردۇر.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى خەلقئارادا «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتايدۇ. خەلقئارا سەھنىلەردە دەيىلىۋاتقان چاغاتاي تىلى خەلقئارالىق تىل بولۇپ، ئۇنى تارىختا ئۇيغۇرلاردىن باشقا يەنە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇستەقىل مىللەتلەردىن ئوزبەك مىللەتى، قازاق مىللەتى، قىرغىز مىللەتى ۋە ئاناتولىيە يارىم ئارالىدىكى تۈرك مىللەتى قاتارلىقلارمۇ ئىشلەتكەن. ئەمما، ھەر قانچە يوغان دەرەخنىڭمۇ بىر تۈپ يىلتىزى، ھەر قانچە ئۇزۇن دەريانىڭمۇ بىر باش مەنبەسى بولىدۇكى، مەزكۇر خەلقئارالىق چاغاتاي تىلىنىڭ يىلتىزى ۋە كەلىش مەنبەسى ھەققىدە، جاھان تۈركولوگلارى ئارىسىدا يۈكسەك شۆھرەتكە ئىگە ئالىم شەمسىددىن سامىي ئۆزىنىڭ يۇقىرى ئىناۋەتلىك ئەسەرى «قامۇسۇل ئەئلام» دا: «قەدىمكى ئۇيغۇرلار مەدەنىيەتتە ئەڭ ئالغا كەتكەن خەلق بولۇپ، ئۇلارنىڭ تىلى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئەدەبىي تىل ئىدى. چاغاتاي خان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر تىلى شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ، ‹چاغاتاي تىلى› دەگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان» دەگەن («قامۇسۇل ئەئلام» نىڭ 3- توم، 1876- بەتتىگە قارالسۇن). مانا بۇ چاغاتاي تىلىنىڭ مىللەت تەۋەلىكى، يەنى قايسى مىللەتنىڭ تىلى ئىكەنلىكى توغرىسىدا بەرىلگەن ئەڭ ئانىق ۋە ئەڭ لىللاھ تەبىر. دەمەك، چاغاتاي تىلىنىڭ ئەسلىي، ئۇنىڭ قايسى مىللەتنىڭ تىلى ئىكەنلىكى ئەزەلدىن ئانىق بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر تىلىدۇر!

مەزكۇر چاغاتاي تىلىنى خەلقئارادىكى تۈرك، ئوزبەك قاتارلىق مۇناسىۋەتلىك مىللەتلەر ئۆز تەۋە-تەئەللۇقاتى ئاساسىدا ۋە ئۆز دۆلەتلەرى مۇھىتىدا، «چاغاتاي تۈركچەسى»، «قەدىمقى ئوزبەك تىلى» دەپمۇ ئاتاپ ئىشلەتىدۇكى، بىزنىڭ ئۇنى «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتاشىمىزمۇ مانا شۇنداق زۆرۈرىيەتلىك ئايرىمالىق ۋە خاس مۇھىت ئەتىبارى بىلەن بولغان ئەمەلىي، ئىلمىي ۋە ئاقىل ئاتاش ھىسابلانىدۇ، ئەلبەتتە.

«چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» دەگەن ئاتالغۇدىكى «چاغاتاي» كەلىمەسىنى «موڭغۇل پادىشاھىنىڭ ئىسمى ئىكەن» دەپ يەكلەپ، چىقارىپ تاشلاش ئاقىللىق بولمايدۇ. چۈنكى، چاغاتاي خانمۇ خۇددى سۇلتان ئابدۇررەشىد خانغا ئوخشاشلا، ئۇيغۇر تىلىنى دۆلەت تىلى قىلغان، تارىختا ئۇيغۇر مەدەنىيەتىنىڭ تەرەققىياتىغا بۈيۈك ھەسسە قوشقان تۆھپەكار پادىشاھىمىزدۇر.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى «ياقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتاش بىلىمسىزلىك بولىدۇ. چۈنكى، تارىخ بىلىمى نۇقتاسىدىن ئەيتقاندا، 14- ئەسىرنى دۇنياىدىكى ھېچقانداق بىر ئىلىم ئەھلى «يېقىنقى زامان» دەمەيدۇ.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى «ياقىنقى قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتاش تارىخ چەكى جەھەتتە مەۋھۇم، ئۇقۇم جەھەتتە تۇتۇرۇقسىز بولۇپ قالىدۇكى، ناي ئۇيغۇر تىلىنىڭ زامان چەكىنى ئانىق قىلىشتا، «چاغاتاي» نامىدىنمۇ مۇڭاپىق، مۇناسىپ ۋە ئەۋزەل كەلمە يوقتۇر.

«چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» دەگەن ئاتالغۇدىكى ‹چاغاتاي› نى يوقاتمەن» دەپ زىھن ۋە ئەمگەك ئىسراپچىلىقى قىلغاندىن كۆرە، ئۆزىمىزدىكى ۋە خەلقىمىزدىكى چاغاتاي ئۇيغۇر تىل-يازمىقى ساۋاتسىزلىقىنى يوقاتىش ئەۋزەل ۋە ئەلادۇر.

چۈنكى، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇسۇلمانچە كىشى ئىسىملەردىن تارتىپ، فولكلورىستىك ئادەت، ئەل جامائەتلىك ئولتۇرۇش-قوپۇش، سالام-سەھەت سۆزلەرىگىچە بولغان پۈتكۈل ئىسلامىي كەلىمەلەرنى چاغاتاي ئۇيغۇر تىل-يازمىقلا تولۇق ئىزاھلاپ، توغرا چۈشەندۈرۈپ بەرەلەيدۇ. مۇشۇ ئەھمىيەتتىن ئالىم ئەيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىل-يازمىق بىلىمى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىل-يازمىق ۋە ئۇيغۇر ئىسلام ئەدەبىياتى بىلىملەرنىڭ ئۇل- ئاساسىدۇر.

شۇنداق، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئەمەلىيەتتە، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (تۈركىي تىللار دىۋانى) ۋە «قۇتادغۇ بىلىك» (بەخت كەلتۈرگۈچى بىلىم) قاتارلىق نادىر ئەسەرلەر باش بەلگە بولغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ داۋامى، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسى، هەلىھەم زوق – شوق بىلەن تەرەننۇم قىلىنۇاتقان، پۈتمەس – تۈگىمەس مۇھەببەت بىلەن ئوتقۇلۇاتقان ۋە ئەبەدۇلئەبەد ئوقۇلىدىغان ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تەكىستلەرنىڭ تىلى بولغانلىقى، شۇنداقلا هازىرغىچە ئۆتكەن ئۇيغۇر مەدەنىيەتى تارىخىدا، نىسبەتەن زور سالماقنى تەشكىل قىلىدىغان ئەدەبىي، تارىخىي ۋە ئىسلامىي ئەسەرلەر يازلىغان شاراپەتلىك تىل بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى ئىخلاس بىلەن ئۆگەرىنىش ۋە بەرىلىپ تەتقىق قىلىش ھەقىقەتەنمۇ ئەمەلىي قىممەت، رىئال ئەھمىيەت ۋە ئىقبالىلىق زۆرۈرىيەتكە ئىگەدۇر.

2- ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ ئىلمىي تەپسىرى

ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى دەگەنىمىز، ئۇزاق ئەسىرلىك ئىجتىمائىي هايات جەريانىدا، ئەمگەكچان ۋە غەزەلخان ئۇيغۇر خەلقى تەرەپىدىن ئىجاد قىلىنغان، مىلادىيە ئون ئالتىنجى ئەسىرگە كەلگەندە، ئامانىنساخان مەھمۇد نەسىي باشچىلىقىدا رەتلەپ مۇكەممەللەشتۈرۈلگەن ئۈچ يۈز ئاتمىش ئاھاڭلىق ئون ئىككى يۇرۇش كۆي-مۇزىكا ۋە ئۇنىڭغا جۈرە قىلىنغان ئۈچ مىڭ تۆرت يۈز ئوتتۇز ئالتە مىسرا تەكىستتىن تەركىب تاپقان بۈيۈك مەدەنىيەت خەزىنىسىگە ئەيتىلدۇ.

دەمەك، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى يالغۇز كۆي-ئاھاڭلا ئەمەس، بەلكى ئۇ كۆي-ئاھاڭلارغا تەڭكەش قىلىپ ئوقۇلىدىغان ناخشا-غەزەل تەكىستلىكىنىڭ بىر مۇجەسسەم گەۋدەسىدۇر. ئەمدى، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تەكىستلەرى بولسا، مىلادىيە 16- ئەسىردە رەتلەنگەن ئاشۇ ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى بىلەن تەڭ مەيدانغا كەلگەنكى، ئۇنى قەلەمگە ئالغان يازىق – مۇبارەك چاغاتاي ئۇيغۇر يازىقىدۇر.

تەكىستشۇناسلىق ئىلمى بويىچە ئەيتقاندا، هەر قانداق بىر كلاسسىك ئەسەرنىڭ تەتقىقاتى پەقەت ئۇ يازىلغان ئەسلى يازىق شەكلى ئاساسىدا بولغاندالا، ئاندىن هەقىقىي ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بولىدۇ. مۇشۇ چۈشەنچە بويىچە بولغاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ جەۋھەرلەردىن بولغان ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تەكىستلەرى جاهان ئىلىم ئەهلى ئالدىدا، ئاشۇ 16- ئەسىردە قوللانىلغان چاغاتاي ئۇيغۇر يازىقىمىز بىلەن يازىلغان نۇسخاسى بىلەن بىللە نامايان قىلىنغاندالا، ئاندىن ئۇنىڭ كلاسسىكلىق قىممەتى بولىدۇ، ئاندىن ئۇنىڭ ئاشۇ ئۇزاق ئەسىرلەر يالداماسلىق گەۋدەسى هەقلىق جىلۋەلەنىدۇ.

ئىلمىي تەتقىقات نۇقتاسىدىن ئالىپ ئەيتقاندامۇ، ئەگەر بىر كلاسسىك ئەسەرنىڭ ئەسلىدىكى كلاسسىك يازىق شەكلى بولماسا، بۇ هالدا، ئۇنى تىلشۇناسلىق ئىلمى بويىچە دادىغا يەتكۈزۈپ چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ. مەسىلەن، ئەشرەقەت من ئەكسى شەمسل كەئسى ئەنۋارۇل هۇدا، يار ئەكسىن مەيدە كۆر دەپ جامدىن چىقتى سەدا. (نەۋائىي) (قاراڭ: راك مۇقامى، بىرىنچى تەئەززە، بىرىنچى بەيت) دەگەن ئىككى مىسرانى ئالساق، بۇنىڭ پەقەت « اشرقت من عكس شمس الكاس انوارالهدا، يار عكسين مي دا كور ديب جامدين جيقتى صدا » دەگەن ئەسلى يازىق شەكلى بولغاندالا، ئاندىن ئۇنىڭدىكى « ئەشرەقەت» (كۈن چىقىش، پارلاش، نۇر جىلۋەلەنىش) مەئنەسىدىكى ئايال سىغىلىق پىئىلمۇ، «من» دەگەن ئالدى قوشۇلغۇچىمۇ، « ئەكس » (شولا)، «شەمس» (قۇياش)، « كەئس » (قەدەھ) دەگەن سۆزلەرمۇ ۋە « ئەنۋارۇل هۇدا » (هدايەت نۇرى) دەگەن سۆز بىرىكمەسىمۇ ئانىق كۆرۈلىدۇ – دە، بۇنىڭ بىلەن مەزكۇر بەيتنىڭ مورفولوگىيەلىك سۆز قۇرۇلمىسىنى، سىنتاكسىسلىق جۈملە تۈزۈلۈشىنى ۋە نەق ئۇقۇمىنى كلاسسىك تىلىمىز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ قائىدەسى بويىچە: "قەدەھتىكى شاراپقا چۈشكەن قۇياش شولاسىدىن هدايەت نۇرى چاقنادى. قەدەھتىن: <يارنىڭ شولاسىنى شاراپتا كۆرگىن> دەپ سادا چىقتى" دەپ ۋايىغا يەتكۈزۈپ، توغرا شەرھلەپ بەرەلەيمىز، ئەلۋەتتە.

3-چاغاتاي ئۇيغۇر يازىقىنىڭ ئەۋزەللىكى ۋە تۆھپەسى

چاغاتاي ئۇيغۇر يازىقىنىڭ ئالاهىدىلىكى، ئەۋزەللىكى ۋە تارىخىي تۆھپەسى هەققىدە، بىر قانچە كەلىمە بىلەن قىسقىچە توختالىپ ئۆتۈشىنىڭ كۇنۇمىزدە، رىئال ۋە قىممەتدار ئەهمىيەتى بار، ئەلۋەتتە.

ئومۇمەن قىلىپ ئەيتقاندا، ئۇيغۇر تىل – يازىق تارىخىدا ئالتە ئەسىر قوللانىلىپ، ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي مىللەتلەرنىڭ مىللىي مەدەنىيەت تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپەلەرنى قوشقان چاغاتاي ئۇيغۇر يازىقىنىڭ ئەۋزەللىكى تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تەرەپلەردە روشەن گەۋدەلەنىپ تۇرىدۇ :

بىرىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر يازىقى بىر تىل – يازىقتا، ئەلىپبە جەدۋەلى ۋە ئىملا قائىدەسىدىكى مۇقىملىقنى ئۇزاق مۇددەت ساقلاشنىڭ پۈتۈنلەي مۇمكىنلىكى ۋە مۇشۇنداق قىلىشنىڭ تەڭداشسىز ئەهمىيەتلىك بىر ئىش ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ كۆرسەتكەن بىر نادىر يازىق.

بىر مىللەت، بىر دۆلەتنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن سىياسىي مۇقىملىق بىلەن ئىجتىمائىي ئىناقلىق خۇددى هاۋا بىلەن سۇدەك زۆرۈر بولغانغا ئوخشاش، بىر تىل – يازىقنىڭ ئۆز ساهەسىدىكى تەرەققىيات كاپالەتى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئەلىپبە جەدۋەلىنىڭ تۈرغۇنلۇقى ۋە ئىملا قائىدەسىنىڭ مۇقىملىقى بەجايىكى ئاش بىلەن نانىدەك زۆرۈر بولىدىغان گەپكەن. هالبۇكى، قاراپ باقساق، هېچقانداق بىر مەنبەدە، قايسىبىر تارىختا قايسىبىر بىلىم ساهەسىنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا قائىدەسىگە ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈشىنىڭ زۆرۈرىيەتى هەققىدە توختالغانلىقى سۆزلەنمەيدۇ؛ هېچقانداق بىر زاماندا، تىل ئالىملارنىڭ يازىق تىلىنى فونتىكا جەهەتتىن ئۆزلەرىنىڭ مەهەللەۋى شۇۋەسىگە جىپسا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئىملا قائىدەسىنى ئۆزگەرتىش زۆرۈرىيەتى تۇغۇلغانلىقىنى تەشەببۇس قىلىپ پىكىر قىلىشقانلىقى ۋە دەتالاش قىلغانلىقى كۆزگە چالقىمايدۇ. قاراغاندا، ئۇ زاماننىڭ ئالىملارى زىيالىيلارنىڭ يازىق تىلى بىلەن دېھقانلارنىڭ ئاغىز تىلى ئوتتۇراسىدا هامان مۇئەييەن پەرقنىڭ مەۋجۇد بولۇپ تۇرىدىغانلىقىنى، شۇڭا تۇرلۈك شۇۋەلەردىكى ئاغزاكى فونتىكالىق ئۆزگەچىلىكلەرنى يازىقتا تولۇق ئىپادىلەيمەن دەگەندە، ئىملا قائىدەسىنىڭ چەكىنى مەڭگۈ توختاتقىلى بولمايدىغانلىقىنى زامانىمىز تىلچىلەردىن ئوبدانراق بىلگەندەك قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەجدادلارىمىز چاغاتاي ئۇيغۇر يازىقىنى ئالتە يۈز يىلغىچە مۇقىم بىر خىل ئىملا قائىدەسى بويىچە ئىشلەتكەن. شۇنداق، بۇ جەريانىدا ئەلىشىر ئىبنى غىياسىددىن نەۋائىي «فەرهاد ۋە شىرىن» نى يازغان چاغاتاي ئۇيغۇر يازىقى بىلەن، لۇتپۇللاه مۇتەللىپ ئۆزىنىڭ «يىللارغا جاۋاب» نى راهەت يازغان؛ مەلىكە ئامانىنسا خانىم قەلەمگە ئالغان ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تەكىستلەرىمۇ، بۈيۈك تارىخشۇناس، ئالىم مۇسا سايرامىي يازغان ئۆلمەس ئەسەرلەر «تارىخى ئەمنىيە» ۋە «تارىخى هەمدىي» لەرمۇ مەزكۇر مۇبارەك يازىق بىلەن كىتابقا پۈتۈلۈپ، بىز ئەۋلادلارغا تەبەررۈك بولۇپ قالغانكى، مانا بۇلار چاغاتاي ئۇيغۇر يازىقىنىڭ ئەۋزەللىكىنى نامايان قىلىدىغان شاهىتلاردۇر.

دەمەكچىكى، چاغاتاي ئۇيغۇر يازىقى ئەنە شۇنداق ئالتە يۈز يىلغىچە پەقەت بىرلا ئەلىپبە ۋە بىرلا خىل ئىملا قائىدەسى بىلەن قوللانىلغاچقا، ئۇنىڭ بىلەن خاتىرەلەنىپ كەينىكى ئەۋلادلارغا قالدۇرۇلغان ئالەمشۇمۇل مىراسلار ئىلمىي جەهەتتىنمۇ، قىممەت جەهەتتىنمۇ ئوخشاشلا بۈيۈك بىر پۈتۈنلۈكنى گەۋدەلەندۇرگەن هالدا ئەبەررۈك بولۇپ قالغاندۇر. بىلگەن ئادەمگە بۇ هال بىزنىڭ پۈتكۈل پارلاق مىللىي مەدەنىيەت تارىخىمىز ئۈچۈن مىسلىسز ئۇلۇغ شان – شەرەپتۇر!

ئىككىنجى، يازىقتا، ئەرەبچە سۆزلەرنى ئەرەبچە هەرپلىك شەكلى بويىچە، پارسچە كەلىمەلەرنى بولسا، پارسچە هەرپلىك شەكلى بويىچە ئەينەن ئىپادەلەپ يازىش ئەمەلىيەتتە، چاغاتاي ئۇيغۇر يازىقىنى سۆز – كەلىمەلەرنىڭ خەت شەكلىگە قاراپلا مەئنە-ئۇقۇم ئەيتقالى بولىدىغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سۆز – كەلىمەلەرنىڭ ئەتىمولوگىيەسى (كەلىش مەنبەسى) نى ئوڭايلا بىلگىلى بولىدىغان قەدىمكى يازىقلىق ئۆزگەچىلىكىگە ساهىب قىلغان. چاغاتاي ئۇيغۇر يازىقىدىكى بۇ ئەهۋال هازىرقى زامان ياپون يازىقىدىكى خەنزۇچەدىن كىرگەن سۆزلەرنى خەنزۇچە خەت شەكلى بىلەن يازىپ، ياپونچە تەلەپپۇزدا ئوقۇش ئەمەلىيەتىگە ئوخشاپ قالىدۇ.

مەئلۇمكى، چاغاتاي ئۇيغۇر يازىقى ئەرەب يازىقى ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان قەدىمكى ئۇيغۇر يازىقىنىڭ داۋامى ۋە هازىرقى زامان ئۇيغۇر يازىقىنىڭ ئاساسى بولغان ئانا يازىقىمىزدۇر. شۇ شاراپەت بىلەن، چاغاتاي ئۇيغۇر يازىقى دۇنياىدىكى هەرقانداق بىر قەدىمكى يازىقتا ئوخشاشلا، خەت شەكلىگە قاراپ مەئنە ئەيتقىلى ۋە ئۇقۇم قىياس قىلغىلى بولىدىغان خۇسۇسىيەتىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان نۇرغۇن ئۆزىگە خاس ئالاهىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان بىر ئىلمىي يازىق هسابلانىدۇ. ئالايلۇق، خۇددى خەنزۇ يازىقىدا، تەركىبىدە 木 بولغان خەتلەرنىڭ هەممەسى ئومۇمەن قىلىپ ئەيتقاندا، «ياغاچ» بىلەن ئالاقىدار ئۇقۇمنى ئاڭلاتىدىغان بولغانىدەك، چاغاتاي ئۇيغۇر يازىقىدامۇ، تەركىبىدە، ع (ئەين)، ل (لام)، م (مىم) دەگەن ئۈچ ھەرپ (علم) بولغان سۆزلەرنىڭ هەممەسى ئومۇمەن «ئىلىم، بىلىم» بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئۇقۇملارنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، (ئالىم: بىلگۈچى)، معلم (مۇئەللىم: ئىلىم ئۆگەتكۈچى)، معلوم (مەئلۇم: بىلىنگەن نەرسە)، استعلام (ئىستىئلام: بىلىم سوراش)، تعلم (تەئەللۇم: بىلىم ئالىش)، تعليم (تەئلىم: بىلىم بەرىش، ئىلىم ئۆگەرتىش) دەگەنلەرگە ئوخشاش. ئۇنىڭدىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر يازىقىدا، ئەمەلىي ئىستىئمالدىكى تەلەپپۇزى ئوخشاش، ئەمما يازىلىش شەكلى ئوخشامايدىغان بىر قىسىم هەرپلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ يازىلىش شەكلىنى كۆرمەي تۇرۇپ ترانسكرىپسىيەسى (ئوقۇلغۇسى)گە قاراپلا مەئنە ئەيتقىلى بولمايدۇ.

مەسىلەن، « ثواب » بىلەن «صواب» سۆزى ئوخشاشلا، «سەۋاب» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، ئەمما مەئنەسى پەرقلىق بولۇپ، ئالدىنقىسى «مۇكاپات» دەگەن ئۇقۇمنى، كەيىنكىسى بولسا «توغرا، دۇرۇس» دەگەن مەئنەنى بىلدۈرىدۇ. ئەمدى، ئەسلىي يازىقتىكى شەكلى بولماسا، تەلەپپۇزلۇق يازىلىشى، يەنى تىرانسكرىپسىيەسى بولغان «سەۋاب، ساۋاپ» لارغا قاراپ، ئۇنىڭ مەئنەسىنى توغرا ئىزاھلاغىلى بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، چاغاتاي ئۇيغۇر يازىقىدا، ئەرەبچە – پارسچەدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن ئۆزلەشمە سۆزلەرنى مەزكۇر سۆزلەرنىڭ ئەسلىي يازىقتىكى شەكلى بىلەن ئەينەن قىلىپ يازىش قائىدە قىلىنغانلىقى تولامۇ دۇرۇس ئىش بولغان دەپ قارايمەن.

دەرۋەقە، چاغاتاي ئۇيغۇر يازىقىدا بىرقانچە ھەرپ بىر تىل تاۋۇشىنى ئىپادەلەگەندىن باشقا، بىر ھەرپ ھەم ئۈزۈك تاۋۇشنى، ھەم سوزۇق تاۋۇشنى ئىپادەلەيدىغان ئالاھىدەلىكمۇ بار. ئالايلۇق، «و» (ۋاۋ) ھەرپى ئەمەلىي ئىستىئمالدا، ھەم ئۈزۈك تاۋۇش «ۋ» نى، ھەم سوزۇق تاۋۇش «ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ» لەرنى ئىپادەلەيدۇ. مەسىلەن، و طن (ۋەتەن)، موسم (مەۋسۇم)،كون (كەۋن: ئالەم)، تون (تۈن، تون)، سو (سۇ)، كوز (كۆز، كۈز) دەگەنلەرگە ئوخشاش. يەنە «ي = y» (يا) ھەرپىمۇ، ھەم «ي» ئۈزۈك تاۋۇشنى، ھەم « ئى، ئە، ئا» سوزۇق تاۋۇشلارىنى ئىپادەلەيدۇ. مەسىلەن، بيز (بىز)، موسى (مۇسا)، موسيقى (مۇسىيقا)، معنيسى (مەئناسى)، كيل (كەل)، كيليب (كەلىپ) دەگەنلەرگە ئوخشاش. بۇ ھال مۇنداقلا قاراماققا بىر خىل مۇرەككەپلىك ۋە تەرس – قىيىنلىقتەك كۆرۈنىدۇ. بىراق، يازىقشۇناسلىق، ھەرپشۇناسلىق ۋە تارىخىي تىلشۇناسلىق ئىلمى چۈشەنچەسى بويىچە مۇلاھىزە قىلىپ قارايدىغان بولساق، بۇ ئەھۋالنىڭ مۇبارەك چاغاتاي ئۇيغۇر يازىقىمىزنىڭ قەدىمكى ۋە مەدەنىي بىر يازىقلىقىنى ئىسپاتلايدىغان مۇھىم بىر ئالاھىدەلىكى ۋە ئارتۇقچىلىقى ئىكەنلىكىنى ئانىق تونۇپ يەتىمىز. ئالايلۇق، قەدىمكى ئۇيغۇر يازىقىدىن باشقا، ئىنگلىز يازىقىدامۇ بىر ھەرپ بىر قانچە خىل تىل تاۋۇشنى ئىپادەلەيدۇ. مەسىلەن، china (چاينا: چىن)، Uighur (ئۇيغۇر) دەسەك، ئىنگلىزچەدىكى i ھەرپى بىر يەردە ai (ئاي) قوشما سوزۇق تاۋۇشى تەلەپپۇز قىلىنسا، يەنە بىر يەردە y«ي» ئۈزۈك تاۋۇشى تەلەپپۇز قىلىنغانلىقىنى كۆرىمىز. دەمەكچىكى، بىر ھەرپنىڭ يازىقتا بىرقانچە خىل تىل تاۋۇشنى ئىپادەلەشنى قەدىمكى يازىقلاردا كۆرۈلىدىغان بىر ئورتاق ئالاھىدەلىك دەسەمۇ بولىدۇ. مۇشۇ مەئنەدىن ئالىپ ئەيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر يازىقىدىكى بىرقانچە ھەرپ بىر تىل تاۋۇشنى، بىر ھەرپ بىر قانچە خىل تىل تاۋۇشنى ئىپادەلەگەندىن باشقا، بىر ھەرپ ھەم ئۈزۈك تاۋۇشنى ھەم سوزۇق تاۋۇشنى ئىپادەلەيدىغان ئالاھىدەلىك ھەرگىزمۇ ئەيىب – نۇقسان سانالماسلىقى، ئەكسىچە بۇ ھال ھەقلىق ھالدا، مەزكۇر يازىقنىڭ ئىلمىي سىھرىلىككە باي بىر قەدىمكى يازىق ئىكەنلىكىنى دەلىللەيدىغان ئۆزگەچىلىك ھىسابلانىشى كەرەك، ئەلۋەتتە!

ئۈچىنجى، چاغاتاي ئۇيغۇر يازىقى ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تەكىستلەرىنى ئۇنىڭ تىل گۈزەللىكى ۋە پۈتمەس-تۈگەمەس سىھرىي كۈچىنى ئەينەن ساقلاپ قالغان ھالدا بۈگۈنكى ئەۋلادلارغا يەتكۈزگەن تۆھپەكار يازىقكى، چاغاتاي ئۇيغۇر يازىقىنىڭ ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تەكىستلەرىنى ئاشۇ ئۆزى كىتاب قىلىپ پۈتۈلگەن ئون ئالتىنجى ئەسىردىكى شەكلى بىلەن زامانىمىزغا ئۇلاشتۇرۇپ بەرگەنلىكى جاھان مەدەنىيەت تارىخىدا ئەجدادتىن ئەۋلادقا داستان قىلىشقا ئەرزىيدىغان بۈيۈك مۆئجىزەكار ئىشتۇر، ئەلۋەتتە! ئالايلۇق:

راك مۇقامىدىن ئارىيە

1. اشرقت من عكس شمس الكأس انوارالهدا،
يار عكسين مع دا كور ديب جامدين جيقتع صدا.
ئەشرەقەت مىن ئەكسى شەمسىل كەئسى ئەنۋارۇل ھۇدا،
يار ئەكسىن مەيدە كۆر، دەپ جامدىن چىقتى سەدا.
قەدەھتىكى (شاراپقا چۈشكەن) قۇياش شولاسىدىن ھىدايەت نۇرى چاقنادى، جامدىن: «يارنىڭ شولاسىنى شارابتا كۆرگىن» دەگەن سادا چىقتى.
2. غير نقشع دين كونكول جاميدة بولسا زنضع غم،
يوقتور اع ساقع مع و حد ت مثل ليك غمزدا.
غەير نەقشىدىن كۆڭۈل جامىدا بولسا زەنگى غەم،
يوقتۇر ئەي ساقىي، مەيى ۋەھدەت مەسەللىك غەمزەدا.
كۆڭۈل جامىدا غەيرىي تەسەۋۋۇردىن غەمنىڭ غەشلىكى پەيدا بولسا، ئەي ساقىي، بۇنىڭغا ۋەھدەت شارابىدەك تازالاغۇچى يوق.
3. اع خوش اول مع كيم انكا ظرف اولسا بير سينغان سفال،
جام اولور ضيتع نما جمشيد آنع ايجكان ضدا.
ئەي، خۇش ئول مەيكىم، ئاڭا زەرف ئولسا بىر سىنغان سوفال،
جام ئولۇر گىيتىنەما جەمشىد، ئانى ئىچكەن گەدا.
ئەي، مەي شۇنداق ياخشى نەرسەكى، ئۇ قۇيۇلغان قاچا بىر سۇنۇق ساپال بولسامۇ، كىشىنى جەمشىد تىلەپ ئىچكەن «گىيتىنەما» (جاھاننى كۆرسەتكۈچى) جامى ھىس قىلدۇرىدۇ.
4. جام مع ضر اويلة دور اول جام اوجون قيلماق بولور،
يوز جهان هر دم نثار اول مع اوجون مينك جان فدا.
جامى مەي گەر ئۆيلەدۇر، ئول جام ئۈچۈن قىلماق بولۇر،
يۈز جەھان ھەر دەم نىسار، ئول مەي ئۈچۈن مىڭ جان فىدا.
شاراب جامى ئاشۇنداق نەرسە ئىكەن، بۇ ھالدا، جام ئۈچۈن ھەر نەپەستە يۈز جاھاننى چاچقۇ قىلسا، شاراب ئۈچۈن مىڭ جاننى پىدا قىلسا ئەرزىيدۇ.
5. دير آرا هوش اهلع رسوا بولغالع اع مغبحة،
جام مع توتسانك مينع ديوانةدين قيل ابتدا.
دەير ئارا ھۇش ئەھلى رۇسۋا بولغالى، ئەي مۇغبەچە،
جامى مەي تۇتساڭ مەنى دىۋانەدىن قىل ئىبتىدا.
ھۇشى بار ئادەملەر مەيخاناغا رەسۋا بولۇشقا كەلىدۇ، ئەي مەيخانا خىزمەتچىسى، شاراب جامىنى تۇتساڭ، مەن مەجنۇندىن باشلا.
6. تاكع اول مع دين كونكول جاميدة بولغاح جلوةضر،
حهرة مقصودى محو اولغاع هم اول دم ما عدا.
تاكى ئول مەيدىن كۆڭۈل جامىدا بولغاچ جىلۋەگەر،
چىھرەئى مەقسۇدى مەھۋ ئولغاي ھەم ئول دەم مائەدا.
ئاشۇ كۆڭۈل جامىدىكى شارابتا مەقسەت چىھرەسى جىلۋەلەنگەنسەارى نازۇ نىئمەت دەگەنلەر بىر ياقتا قالىدۇ.
7. وحدتى بولغاع ميسر مع بيلة جام ايجرةكيم،
جام و مع لفظين ديكان بير اسم ايلة قيلغاع ادا.
ۋەھدەتى بولغاي مۇيەسسەر مەي بىلە جام ئىچرەكىم،
جامۇ مەي لەفزىن دەگەن بىر ئىسىم ئىلە قىلغاي ئەدا.
ۋەھدەت (ئاللاھ بىلەن بىرلىك)كە مەي ۋە جام بىلەنلا ئەرىشىش مۇمكىن، شۇڭا «مەي» ۋە «جام» دەگەن سۆزلەر ئادەتتە، «جامۇمەي» دەپ بىرلا ئىسىم بىلەن ئىپادە [illegible]دۇ.
8. سن ضمان قيلغاندين اوزكا جام و مع موجود ايرور،
بيلمايين نفع ايتما بو ميخانة اهلين زاهدا.

سەن گۈمان قىلغاندىن ئۆزگە جامۇ مەي مەۋجۇد ئەرۇر،
بىلمەيىن نەفى ئەتمە بۇ مەيخانە ئەھلىن، زاھىدا.
سەن تەسەۋۋۇر قىلغان نەرسەلەردىن باشقا، «جام» ۋە «شاراب» دەگەنلەرمۇ ئەسلىدىن مەۋجۇد. ئەي زاھىد، بۇنى بىلمەي تۇرۇپ، ئىچەرمەنلەرنى چەكلەپ قوغلاپ يۈرمە.
بيرينجى تعزه چوشورگەسى (بىرىنچى تەئەززە چۈشۈرگەسى)
9. تشنةلب اولما نواظع حون ازل ساقع سيدين،
اشربوا ياايها العطشان كيلور هر دم ندا. – نوائى
تەشنەلەب ئولما نەۋائىي، چۈن ئەزەل ساقيىسىدىن،
«ئىشربۇ يا ئەييۇھەل ئەتشان» كەلۈر ھەر دەم ندا. – نەۋائىي
ئەي نەۋائىي، چاڭتاپ يۈرمە، تەقدىر ساقيىسىدىن: « ئەي تەشنالار، ئىچىڭلار! » دەگەن ندا ھەر دەم كەلىپ تۇرىدۇ.
(قاراڭ: « چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى جەۋھەرلىرىدىن – ئەسلىي يازلىشى بىلەن ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تەكستلەرى »، 4-7- بەتلەر، مىللەتلەر نەشرىياتى 2005- يىل 5- ئاي نەشرى)
مانا بۇ بىرلا مىسالدىنمۇ كۆرۈۋالىش تەس ئەمەسكى، ئەگەر چاغاتاي ئۇيغۇر يازمىنىڭ يەتكۈزۈپ بەرىشى بولماغاندا، يەنى مۇقام تەكستلەرىنىڭ ئەسلىي يازلىشى بولماسا ئىدى، ئۇ ھالدا شۇ قەدەر گۈزەل ئاھاڭ بىلەن ئەيتىلۇاتقان ئۇ مۇقام تەكستلەرىنىڭ مەئنە – ئۇقۇملارىنى ئوبدان چۈشەنگىلى، ۋايىغا يەتكۈزۈپ چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى ۋە شەرھلەگىلى بولماغان بولاتتى.
خۇلاسە قىلىپ ئەيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر يازىقى كلاسسىك-قەدىمىلىك ۋە ئىلمىيلىكنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلغان گىگانت گەۋدەسى بىلەن ئۇيغۇر يازىق مەدەنىيەتى تارىخىدا، ئالتە يۈز يىل ياشاغان، شۇنداقلا، جاھانغا مەشھۇر ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تەكستلەرى بىلەن تەڭ ياڭراپ ۋە بەھۈزۈر يايراپ، تۈگەمەس – پۈتمەس ھاياتىي كۈچكە تولغان ھالدا، ھەلىھەم ياشاۋاتقان ئۆلۈمسىز يازىق ئىكەنلىكى جەزمەن ۋە ئانىتتۇر!

4-چاغاتاي ئۇيغۇر تىل-يازمىنىڭ پۈتكۈل ئۇيغۇر تىل مەدەنىيەتىدىكى ۆزىنى

نەق ئەمەلىيەتنى چىقىش قىلىپ، خالىس ۋە لىللاھ باھالاپ ئەيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىل-يازمىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىل مەدەنىيەتىدە، ئۆل-ئاساس، بەلكى يادرولۇق رول ئويناش قىممەتىگە ئىگە ئىكەنلىكى كۆرۈلىدۇ. بۇ چۈشەنچەنى قىستاچە قىلىپ مۇنداق بىر قانچە تەرەپتىن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن:
بىرىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر يازىقى ئەمەلىي ئىستىمالدىن قالغان، ئۆلگەن يازىق ئەمەس، بەلكى، ئۇ ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى، ئۇيغۇر مەشرەپلەرى ۋە ئۇلارنىڭ تەتقىقاتى، ئالىي مەكتەپلەر ئوقۇ-ئوقۇتۇشى قاتارلىق ساھەلەردە قوللانىلۋاتقان، بەلكى ئەبەدىي قوللانىلىدىغان تىرىك يازىق. بۇنىڭغا، ئالىي مەكتەپلەرىمىزدىكى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەرس ۋە دەرسلىكلەرى، شۇنداقلا 2005-يىل مىللەتلەر نەشرىياتى تەرەپىدىن نەشر قىلىنغان «ئەسلىي يازلىشى بىلەن ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تەكستلەرى» ناملىق خاس ئەسەر قاتارلىقلار مىسال بولالايدۇ.
ئىككىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بەزەن زىيالىيلارىمىز چۈشەندۈرىۋاتقاندەك موللاملارلا قوللانغان يازىق تىلى (书面语) ئەمەس، بەلكى كەڭ پۇقرالار جانلىق تىلىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇكەممەل ئۇيغۇر تىلىدۇر. (بۇ ھۆكۈمنىڭ تەپسىلاتلىق بايانى ئۆچۈن، پەقەر 2014-يىل نەشر قىلدۇرغان «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە ماغىزلىق بايان» ناملىق ئەسەرىنىڭ «ئومۇمىي بايان» بۆلەكى «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ جانلىق تىل بىلەن بولغان مۇناسىۋەتى توغرىسىدا» دەگەن بابىغا مۇراجىئەت قىلىنسا. بۇ ماقالەنىڭ ھەجمى ئىھتىياجى تۈپەيلىدىن بۇ يەردە قىسقارتىۋەتىلدى)
ئۆچىنچى، خاس يازمىقىۋاتقان ئىلمى ئۆلچەمى بويىچە ئەيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر يازىقى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يازىقى ئىككى يازىق ئەمەس، بەلكى بىر يازىق بولۇپ، چاغاتاي ئۇيغۇر يازىقى ئەمەلىيەتتە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يازمىنىڭ مۇرەككەپ (繁体) شەكلى خالاس. بۇ – خۇددى خەنزۇ يازمىنىڭ ئاددىي (简化) شەكلى بىلەن مۇرەككەپ (繁体) شەكلىنى « بۇ ئىككىسى بىر يازىق ئەمەس، بەلكى ئايرىم-ئايرىم ئىككى يازىق» دەگىلى بولماغانىدەكلا ئىش.
ئەمدى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىل-يازمىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىل مەدەنىيەتىدىكى ئاساسلىق ۋە يادرولۇق ئورنى كەڭ ئىلىم ئەھلى تەرەپىدىن بىردەك ئېتىراپ قىلىنسا، بولۇپمۇ، چاغاتاي ئۇيغۇر يازمىنىڭ ئەمەلىيەتتە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يازمىنىڭ مۇرەككەپ شەكلى ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت رىئاللىق قوبۇل قىلىنسا، بۇ ھالدا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىل-يازىقى ئوقۇ-ئوقۇتۇشىنى جەزمەن باشلانغۇچ مەكتەپتىن باشلاشقا توغرا كەلىدۇ ۋە مۇشۇنداق قىلىش مۇھىمدىن مۇھىمدۇر، ئەلبەتتە!
چۈنكى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىل-يازىقى مائارىپىنى باشلانغۇچ مەكتەپتىن باشلاپ ئومۇملاشتۇرغاندا، تۆۋەندىكىدەك زۆرۈر، ھەقلىق ۋە نەق پايداغا ئەرشكىلى بولىدۇ:
بىرىنچى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يازىقىدا ئوتتۇز ئىككى ھەرپ بار. چاغاتاي ئۇيغۇر يازىقىدا بولسا، ئوتتۇز ئالتە ھەرپ بارىكى، مەزكۇر ئوتتۇز ئالتە ھەرپنىڭ يېگىرمە توققۇز دانەسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يازىقى ھەرپلەرى بىلەن تامامەن ئوخشايدۇ. ئەمدى، چاغاتاي ئۇيغۇر يازىقى ھەرپلەرنى ئەۋلادلارغا باشلانغۇچ مەكتەپتىلا ئۆگەرتىۋەتكەندە، بىزنىڭ پەرزەنت-بالالارىمىز كىچىكىدىن تارتىپلا، ئۆزلەرنىڭ ئىسىملەرنىڭ ئەسلىي يازلىشىنى يازالايدىغان ۋە مەئنە-ئۇقۇمىنى بىلىدىغان بولۇپ يەتىشىدۇ. بۇ ئەمەلىيەتتە، بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر خەلقىمىزدىكى ئۆز ئىسسم-ناملارىنىڭ مەئنە-ئۇقۇمىنى بىلمەسلىك، ھەتتا بىلىشكەمۇ قىزىقماسلىق قاتىشاقلىقىنى ئۆزۈل-كەسىل داۋالاپ ساقايتىدۇ. ھازىر بالالارىمىز، ھەتتا ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن زىيالىيلارىمىزمۇ «ئەخمەت، ئەھمەت ۋە ئەمەت»لەرنىڭ بىر مەئنە-ئۇقۇمدىكى ۋە ئەسلىي ئىملادا بىرلا سۆز ئىكەنلىكىنى بىلمەيدۇ؛ «ئەھمەت» دەگەن ئىسسم نەمە ئۈچۈن «ئەھمتى» بولماي «ئەھمەدى، ئەھمىدى» بولىدىغانلىقىنى ئاڭقارمايدۇ؛ «ئاينۇر» بىلەن «ماينۇر»نىڭ، «ئايسمخان» بىلەن «مايسمخان»نىڭ بىر ئۇقۇملۇق قاپىيەداش ئىككى سۆز ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەرمىگى، دەسە، تىرناق تاتىلاپ تۇرىدۇ. ئەمما، ئىلىم ئۆلچەمى بويىچە ئەيتقاندا، بىر نورمال ئىنسان تۇرۇقلۇق ئۆزىنىڭ ئىسمىنىڭ كەلىش مەنبەسىنى ۋە مەئنە-ئۇقۇمىنى بىلمەسلىك ساپىي ئۆزىدىن مەدەنىيەتسىزلىك بولىدۇ!
ئۆچىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر يازىقى ھەرپلەرىنى ئەۋلادلارغا باشلانغۇچ مەكتەپتىلا ئۆگەرتىۋەتكەندە، بىزنىڭ پەرزەنت-بالالارىمىز كىچىكىدىن تارتىپلا، ئىملالىق خەت يازىشنى ۋە ئۆلچەملىك گەپ قىلىشنى ئادەت قىلالايدۇكى، بۇ ئادەت ئەمەلىي ئۇنۇمدە، ئۇيغۇر تىل مەدەنىيەتىنى گۈزەل ئىقبال بىلەن تارتۇقلايدۇ!
مەن قىرىق يىل ئالىي مەكتەپ مۇنبەرىدە دەرس سۆزلەگەن بىر ئوقۇتقۇچى. نەق ئەمەلىيەتلىك تەكشۈرۈشلەر ئارقالىق ئىگەلەگەن رىئال ئەھۋال شۇكى، ئون بىر- ئون ئىككى يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ ئۇيغۇرچە مەكتەپلەردە ئوقۇپ ئالىدىمغا كەلگەن ئوقۇغۇچىلارىمنىڭ ئىچىدە، دۇرۇس ئىملالىق خەت يازالايدىغانلار يۈزدە ئون پىرسەنگە يەتمەيدۇ. دېمەكچىلار «ئاقنىياز»نى «ئاخنىياز» دەگەندەك، «ئاق قوناق»نى «ئاخ قوناخ»، «ئاقلىماق»نى «ئاخلىماخ»، «تاقلىماق»نى «تاخلىماخ»، «چاي ئىچمەك»نى «چاي ئىشمەك»، «ئىچ كىيىم»نى «ئىش كىيىم»، «تەقدىم قىلماق»نى «تەغدىم قىلماخ»، «باجگىر»نى «باژگى»، «كېچكىمەك»نى «كىچكىمەك»، «تېخچە»نى «تىخچە» دەيدىغانلار يۈزدە توقسان پىرسەندىن ئاشىدۇ. قاتىملارچە تۇزەتسەك بەرسەڭمۇ، يەنىلا خاتا تەلەپپۈز قىلىدۇ، خاتا ئىملادا داۋام ئەتىۋېرىدۇ. نەمە ئۈچۈن مۇنچەۋالا جاھىللىق قىلىسىلە؟ خەنزۇچە خەتلەرنى بىر چەكىت، بىر سىزىقىنى ئوشۇق-كەم قىلماي، ئىملالىق يازاسىلەر-يۇ، ئۇيغۇرچە خەتلەرنىمۇ شۇنداق ئىملالىق [illegible]ڭلار، توغرا-دۇرۇس گەپ قىلساڭلار بولمامدۇ؟ دەيمەن چاچلىپ. ئۇلارنىڭ ئورتاق جاۋابى شۇ: «بۇ چاغقىچە بولغان ئىستىمانلاردا، يازمادىكى پۈتكۈل ئىملا خاتالىقى [illegible] پەقەت بىر نومۇرلا كەسىدۇ. باشلانغۇچ مەكتەپتىن تارتىپ، بىزنىڭ مۇئەللىملەرىمىز: «دە:سكە كېچىك‌مەڭلا»، «تاپشۇرۇقنى يېزىپ كەلدىڭلىمۇ؟» دەيتتى، بىز شۇلاردىن ئۆگەنگەنمىز».

ئەمدى، ئىلىم كۆزىمىز بىلەن قاراپ باقساق، بۇ يەردىكى مەسىلە شۇكى، تىل مەدەنىيەتى دەگەن نەمە؟ بىر تىلدىكى سۆز-كەلىمىلەرنى ناخشا قىلىپ ئەيتقاندىمۇ ئانىق ئۇققىلى بولىدىغان، بوغۇم-ھەرپلەرنىي ئوچۇق ئاڭلانىشلىق قىلىپ، تولۇق ۋە راۋرۇس تەلەپپۇز قىلىش مەدەنىيەت بولامدۇ ياكى كەلىمىلەرنى تەلەپپۇز قىلىشتامۇ ھورۇنلۇق قىلىپ، ھەرپ-تاۋۇشلارنى چۈشۈرۈپ قويۇش ۋە خاھلاغانچە ئۆزگەرتىۋەتىش مەدەنىيەت بولامدۇ؟ تىل-يازبىق ئوقۇغۇ-ئوقۇتۇشىدىن مەقسەت دېھقانىي زىيالىيلاشتۇرۇشمۇ ياكى زىيالىينى دېھقانلاشتۇرۇشمۇ؟ سۆز-كەلىمىلەرنى تەلەپپۇز قىلىش ۋە يازىشتا ئاۋام خەلقنىڭ ۋە دېھقانلارنىڭ تىل ئادەتىنى ئاساس قىلىپ، شۇلارنىڭ قۇيرۇقىدا پىرقىراپ يۈرۈش ئىلىم ھىسابلانامدۇ ياكى مائارىپ ئارقالىق، دېھقانلارمىزنىمۇ، ئاۋام خەلقىمىزنىمۇ تەربىيەلەپ زىيالىيلاشتۇرۇپ، سۆز-كەلىمىلەرنى ئۆزگەرتىۋەتمەي، ھەرپ-تاۋۇشلارىمىزنى يالماپ يەۋەتمەي، ساق، توغرا-دۇرۇس تەلەپپۇز قىلدىغان ئادەتنى يەتىلدۈرۈش مەدەنىيەت ھسابلانامدۇ؟

مەنىڭ ئۆزەرنىشىم ۋە تەتقىق قىلىشىمچە، چاغاتاي ئۇيغۇر تىل-يازبىقى ساۋاتى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىل مەدەنىيەتىنى دەۋرگە مۇناسىپ يۇكسەلدۈرۈشتە ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدىغان زۆرۈر بىلىمدۇر. ھالبۇكى، ئۇيغۇر تىل مەدەنىيەتى تەرەققىي قىلىپ كۆنىمزدىكىدەك مۇشۇنداق ئىتتتىك قەدەملىك ۋە رىقابەتلىك دەۋرگە كىرگەن ئەھۋالدا، بىز پۈتكۈل تىل ئەھلى، تىل-يازبقىمزنى مىللىي مەدەنىيەتىمزنىڭ ئۈل-ئاساسىي بىلىدىغان بارلىق زىيالىيلار ئۆزىمزنىڭ تىل-يازبق تەرەققىيات تارىخىمزدىن ساۋاق ئالىپ، بىرلا ئىملا قائىدەسى بىلەن ئالتە يۈز يىل دەۋر سۈرگەن چاغاتاي ئۇيغۇر تىل-يازبقىنى ئۆرنەك قىلىپ، ئىملانى مۇقىملاشتۇرۇش، سۆز-كەلىمىلەرنى ئىلمغا مۇناسىپ قالىپلاشتۇرۇش ۋە سۆز-جۈملەلەرنى توغرا-دۇرۇسلاشتۇرۇش مەسىلەسىدە، ئۆچۈر دەۋرىمزنىڭ چاپسان قەدەمگە ماس كەلىدىغان بىر ئىلمىي ئۆلچەم، بىر مەدەنىي پرىنسىپ بەكتىپ چىقشىمىز لازىمدۇر، ئەلۋەتتە.

خاتىمە ئورنىدا:

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى
(دەرس مارشى)
خاسىيەتلىك شۇنچە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى،
يورۇيدۇر ئۆگرەنگەنسەرى ئۇيغۇرنىڭ دىلى.
كى ئاڭا ئۇل باستقان مەھمۇد كاشغەرىي مەزمۇت،
بىنا قىلىپ پۈتتۈرگەن ئەلشىر نەۋائىي.
* * *
«چاغاتاي تىلى» دەيدۇر ئۇنى خەلقنارادا،
چاغاتاي خانلار قىلغانلىقتىن دەۋلەت تىلى.
ئۇندىن بۇيۇك مەدەنىيەت ھالقاسى بولغان،
تارىم بويى، ئورتاسىيا – پۈتكۈل تۈرك ئەلى.
* * *
«قەسەسۇل ئەنبىيا»(1) دۇر ئۇنىڭ باش پاسلى،
«يىللارغا جەۋاب»(2) مۇ ئۇنىڭ ئەسل ھاسلى.
قوللانغان ئەجدادلار ساق ئالتە ئەسىرگىچە،
يازىلغان ئۇنىڭ بىلەن ئەسەرلەر نادىرى.
* * *
ئاماننىساخان رەتلەگەن ئۇيغۇر مۇقامى ،
ئاھاڭ يارقىن، تەكست گۈزەل يوقتۇر مىسالى.
ئوقۇدۇق، ئوقۇيمىز ئەبەدۇلئەبەد، چۈنكى-
ئانا تىلىمىزدۇر چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى!
نەقرات:
خاسىيەتلىك شۇنچە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى،
يورۇيدۇر ئۆگرەنگەنسەرى ئىنساننىڭ دىلى.

2014-يىل 3-سىنتەبىر، چاھارشەنبە، خوتەن.
2020-يىل 23-ماي، شەنبە، سان دىيگو.

ئىزاھات:

(1) «قەسەسۇل ئەنبىيا»: مىلادىيە 1310-يىلى يازىلغان ناسىرۇددىن رابغوزىينىڭ داڭقلىق ئەسەرى.
(2) «يىللارغا جەۋاب»: 1944-يىلى يازىلغان لوتفۇللاھ مۇتەللىبنىڭ نادىر ئەسەرى.

پايدالانمالار:

«چاغاتاي تىلى» 1986-يىل، ئەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى.
«چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان» 2004-يىل، مىللەتلەر نەشرىياتى.
"ئەسلىي يازىلىشى بىلەن ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تەكستلەرى »، 2005- يىل مىللەتلەر نەشرىياتى)
«چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكاسى» 2007-يىل، مىللەتلەر نەشرىياتى.
«چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە ماغىزلىق بايان» 2014-يىل، ئەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى.
«تارىخى ھەمدىي›دىكى ئۇيغۇر تىل تارىخىغا ئائىت پاكىتلار توغراسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنالى، 2004-يىللىق 3-سان.
«چاغاتاي ئۇيغۇر يازىقى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يازىقى بىر يازىقتۇر»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنالى، 2015-يىللىق 3-سان.
察哈台维吾尔语研究导论》民族出版社2017年版》
"ئاماننىساخان نەفسىي تەتقىقاتى يولىدا"، "ئۇيغۇر ئاكادەمىيەسى ئورگان توربى"، 2020-يىل 23-ئاپرىل.

ئىلاۋە: بۇ ئەسەر پىروفېسسور دوكتور ئابدۇرەئوپ تەكلىماكانىي تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يازىقىنىڭ تەكلىماكان ئىملا قائىدەسى (لايىھە)» بويىچە يېزىلغان بولۇپ، ئاپتورنىڭ ئەمگىكىگە ھۆرمەت يۈزىسىدىن ئاكادېمىيە تور بېتىدە ئەينەن ئىلان قىلىندى.
